XALQ PEDAGOGIKASIDA YOSHLARGA AQLIY TARBIYA BERISH DASTURLARI

Nukus Davlat Pedagogika Instituti 2- kurs magistranti

Aldamuratova Nargiza Baxitbay qizi

Annotatsiya: Maqolada xalq pedagogikasining yoshlar aqliy tarbiyasidagi o‘rni va ahamiyati tizimli tahlil qilingan. Unda xalq og‘zaki ijodi, ertak va dostonlar, milliy o‘yinlar, usta-shogird an’analari hamda tabiatni kuzatish kabi metodlarning yoshlar tafakkuri, mantiqiy fikrlashi va intellektual salohiyatini shakllantirishdagi metodologik imkoniyatlari yoritib berilgan. Tadqiqot xalq donishmandligini zamonaviy ta’lim tizimi bilan integratsiya qilish orqali komil insonni tarbiyalash masalalariga bag‘ishlanadi.

Kalit so‘zlar: xalq pedagogikasi, aqliy tarbiya, mantiqiy tafakkur, xalq og‘zaki ijodi, milliy o‘yinlar, usta-shogird maktabi, intellektual kamolot, hayotiy tajriba.

Xalq pedagogikasida yoshlarga aqliy tarbiya berish dasturlari milliy madaniyatning ko‘p asrlik chuqur donishmandligi, hayotiy tajribasi va falsafiy mushohadalariga mustahkam asoslangan bo‘lib, yosh avlodning tafakkurini, mantiqiy fikrlash qobiliyatini hamda dunyoqarashini tizimli shakllantirishda tarix sinovlaridan o‘tgan o‘ta samarali va noyob metodologik majmuani ifodalaydi. Bu ma’naviy-ma’rifiy dasturlar shunchaki nazariy bilimlarni yodlash yoki tayyor axborotlarni o‘zlashtirishga emas, balki olingan xulosalarni kundalik hayotning murakkab vaziyatlarida ijodiy, oqilona va donishmandona qo‘llashga qaratilgan bo‘lib, xalq og‘zaki ijodi durdonalari, milliy an’analar va amaliy ijtimoiy faoliyat orqali yoshlarda yuksak darajadagi zukkolik, muammolarni mantiqiy tahlil qilish ko‘nikmasi hamda intellektual

mustahkamlikni tarbiyalaydi. Xalq pedagogikasining ushbu yo‘nalishi o‘z ichiga topishmoqlar, maqollar, rivoyat va afsonalarni qamrab olib, ular orqali bolaning zehnini o‘tkirlashtirish, yashirin ma’nolarni anglash va voqea-hodisalar o‘rtasidagi sabab-oqibat bog‘liqliklarini mustaqil topishga o‘rgatadi. Bu esa yoshlarni shunchaki passiv bilim qabul qiluvchilardan, har bir ma’lumotni mushohada chizig‘idan o‘tkazadigan faol va tanqidiy fikrlovchi shaxslarga aylantirishga xizmat qiladi. Zamonaviy ta’lim tizimida xalq pedagogikasining ushbu tamoyillaridan foydalanish fan texnika yutuqlari bilan milliy ma’naviy qadriyatlar integratsiyasini ta’minlashda muhim ko‘prik vazifasini o‘taydi. Natijada, yosh avlod nafaqat zamonaviy texnologiyalarni egallaydi, balki o‘z milliy o‘zligini anglagan holda, ijtimoiy mas’uliyatni his qiladigan, keng qamrovli va o‘tkir zehnli komil insonlar bo‘lib voyaga yetadi. Ushbu aqliy tarbiya tizimi insonning intellektual salohiyatini axloqiy poklik bilan uyg‘unlashtirib, jamiyatning intellektual fondini mustahkamlashga xizmat qiluvchi o‘lmas merosdir.

Xalq og‘zaki ijodining tarbiyaviy ahamiyati yosh avlod aqliy rivojlanishining boshlang‘ich, eng tabiiy va samarali vositalaridan biri sifatida pedagogika tarixida alohida mavqega ega. Xalq daho mahsuli bo‘lgan topishmoqlar yosh bolalarning diqqatini o‘ziga jalb qilib, narsa va hodisalar o‘rtasidagi yashirin, nozik bog‘liqliklarni topish orqali mantiqiy fikrlashni o‘tkirlashtiradi va zehnni charxlaydi. Bu jarayon shunchaki tayyor javobni topishdan iborat emas, balki atrofdagi unsurlarning tafsilotlarini sinchkovlik bilan kuzatish, ularni bir-biri bilan solishtirish, o‘xshash va farqli jihatlarini ajratish hamda umumiy qonuniyatlarni aniqlash kabi murakkab intellektual amallarni o‘z ichiga oladi. Masalan, o‘zbek xalq topishmoqlaridagi majoziy obrazlar va badiiy tasvirlar yoshlarda kuchli vizual tasavvur, kreativ yondashuv va assotsiatsiya qilish qobiliyatini yuksak darajada rivojlantiradi, bu esa bolaning kelajakda fanlarni o‘zlashtirishida va hayotiy muammolarni tahlil qilishida

mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Maqollar esa tilning ixcham va lo‘nda shaklida asrlar davomida saralangan hayotiy hikmatlarni, falsafiy xulosalarni jamlab, yoshlarga voqea-hodisalarni umumlashtirishni va mantiqiy xulosalar chiqarishni o‘rgatadi. Xalq maqollaridagi teran ma’no yoshlarda aqliy chidamlilikni, sabr-toqat bilan bilim egallash qadriyatini shakllantiradi va ularni har bir so‘z ortidagi haqiqatni anglashga undaydi. Ushbu tarbiya vositalari og‘zaki shaklda, jonli muloqot orqali avloddan-avlodga o‘tib kelgani sababli, yoshlar bilimlarni quruq axborot sifatida emas, balki o‘z ona tili va milliy madaniyati bilan uzviy bog‘liq holda, hissiy (emotsional) jihatdan kuchli darajada o‘zlashtiradilar. Natijada, xalq og‘zaki ijodi namunalari yoshlarning nafaqat intellektual salohiyatini oshiradi, balki ularning nutq madaniyatini boyitib, mustaqil va sermazmun fikrlovchi shaxs sifatida kamol topishiga beqiyos hissa qo‘shadi. Bu esa xalq pedagogikasining zamonaviy ta’lim metodlari bilan uyg‘unlashgan holda, milliy o‘zlikni saqlab qolish va intellektual avlodni tarbiyalashdagi ulkan kuchini namoyon etadi.

Ertaklar va dostonlar xalq pedagogikasining aqliy tarbiya tizimidagi eng chuqur, sermazmun va hikmatga boy qismi bo‘lib, o‘tmish ajdodlarimizning intellektual salohiyatini yosh avlodga yetkazuvchi asosiy ma’naviy ko‘prik vazifasini o‘taydi. Bu adabiy shakllarda qahramonlarning o‘ta murakkab, chigal va xavfli vaziyatlardan faqat jismoniy kuch bilan emas, balki yuksak aql, tadbirkorlik va zukkoona usullar bilan chiqib ketishi yoshlarda muammolarni tizimli hal qilish ko‘nikmasini yuksak darajada rivojlantiradi. Ertaklardagi sinovlar va sarguzashtlar aslida real hayotiy dilemmalarning badiiy aks ettirilgan varianti bo‘lib, ular yosh tinglovchilarni turli xil yechim variantlarini o‘zaro solishtirishga, voqealarning rivojini mantiqiy bashorat qilishga va eng maqbul, oqilona yo‘lni tanlashga undaydi. O‘zbek folklorining durdonasi bo‘lgan dostonlardagi obrazlar, xususan, "Alpomish" dostonidagi qahramonlarning ko‘rsatgan strategik qarorlari, dushman makriga qarshi qo‘llangan

aqliy tadbirlar yoshlarda nafaqat adabiy qiziqish uyg‘otadi, balki real hayotda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavf-xatarlarni oldindan ko‘ra bilish, mavjud resurslarni (vaqt, kuch, imkoniyat) oqilona boshqarish va g‘alabaga erishish uchun aqliy reja tuzishni o‘rgatadi. Ertaklarning ramziy va majoziy tili bolalarda abstrakt fikrlash qobiliyatini o‘stiradi; yovuzlik va yaxshilik, zulmat va yorug‘lik o‘rtasidagi doimiy kurash orqali yoshlar murakkab axloqiy va intellektual dilemmalarning mohiyatini anglab yetadilar. Bu esa ularning dunyoqarashini kengaytirib, nafaqat o‘z manfaatini o‘ylaydigan, balki vaziyatni kengroq qamrab oladigan empatik va tahliliy fikrlashni shakllantiradi.

Dostonlarning og‘zaki ijro etilishi, ayniqsa, oilaviy muhitda baxshi va qissaxonlar tomonidan aytilishi yoshlarni diqqat bilan tinglashga, eshitganlarini miyada qayta ishlab, to‘g‘ri xulosa chiqarishga o‘rgatadi. Natijada, yoshlar har bir hikoyadan, har bir doston bandidan o‘z hayotiy faoliyati uchun zaruriy saboqlar oladilar. Bunday tarbiya usuli yosh avlodni mantiqiy fikrlashga, so‘z qadrini anglashga va hayotda uchraydigan to‘siqlarni aql-zakovat bilan yengib o‘tishga tayyorlaydi. Xalq pedagogikasining bu o‘lmas merosi zamonaviy pedagogikada ham yoshlarning intellektual va ma’naviy kamoloti uchun eng ishonchli manba bo‘lib xizmat qiladi.

Milliy o‘yinlar jismoniy faollikni murakkab aqliy operatsiyalar bilan mukammal darajada birlashtirib, yosh avlodda strategik rejalashtirish, tahliliy mushohada yuritish va kutilmagan vaziyatlarda tezkor, aniq qaror qabul qilish qobiliyatini tizimli ravishda rivojlantiradi. Masalan, asrlar davomida ardoqlanib kelayotgan "Oq terakmi, ko‘k terak" o‘yinida ishtirokchilar nafaqat jismoniy kuch ishlatadilar, balki yaxlit guruh bo‘lib harakat qilish jarayonida raqib jamoaning zaif nuqtalarini aniqlash, ularning navbatdagi hamlasini oldindan mantiqiy taxmin qilish va o‘z pozitsiyasini jamoaviy himoya qilish strategiyasini tuzadilar; bu esa bolalarda mantiqiy bashorat qilish va kollektiv fikrlash madaniyatini yuksaltiradi. Shuningdek, "Chillak" kabi o‘yinlar dinamik harakatlar, yugurish va to‘qnashuvlar orasida soniyalar ichida vaziyatni

baholash hamda eng maqbul harakat trayektorasini tanlashni talab etadi, natijada yoshlar kuchli psixologik stress va jismoniy toliqish holatida ham aqliy faollikni hamda sovuqqonlikni saqlashni amaliyotda o‘rganadilar. Raqobat muhitida kechadigan bunday o‘yinlar yoshlarda mag‘lubiyatning sabablarini chuqur tahlil qilib, undan to‘g‘ri saboq olish, xatolarni tuzatish va kelgusi safar uchun g‘alaba strategiyasini mustaqil ishlab chiqish ko‘nikmasini shakllantiradi, bu esa mohiyati jihatidan zamonaviy ta’limda qo‘llaniladigan strategik o‘yinlar, biznes-simulyatsiyalar va mantiqiy modellarga juda yaqin turadi. Milliy o‘yinlarning ochiq havoda, tabiiy muhitda o‘tkazilishi bolalarni ona tabiat bilan uzviy bog‘lab, ularda o‘tkir kuzatuvchanlikni oshiradi; chunki har safar o‘zgarib turadigan o‘yin maydonchasi relyefi, shamol yo‘nalishi yoki ob-havo sharoitlari ishtirokchilar oldiga yangi intellektual va jismoniy vazifalarni qo‘yadi, bu esa moslashuvchanlik hamda kreativlik sifatlarini tarbiyalaydi. O‘yin davomidagi hisob-kitoblar, masofani ko‘z bilan chamalash va raqib psixologiyasini o‘rganish kabi elementlar xalq pedagogikasining yoshlarni nafaqat jismoniy baquvvat, balki zukko, tadbirkor va har qanday sharoitda yo‘l topa oladigan shaxs sifatida voyaga yetkazishdagi beqiyos ahamiyatini namoyon etadi.

Xalq pedagogikasining ajralmas qismi bo‘lgan "Usta-shogird" an’analari amaliy aqliy faoliyatning uzviyligini ta’minlab, yosh avlodni hunar o‘rganish jarayoni orqali aniq o‘lchash, murakkab hisob-kitoblar va muhandislik loyihalash asoslariga mukammal darajada o‘rgatadi. Usta yonida saboq olayotgan shogird nafaqat jismoniy qo‘l mehnatini o‘zlashtiradi, balki xomashyo va materiallarni xususiyatiga qarab tanlash, ish jarayonida yuzaga keladigan texnik xatolarni mantiqiy tahlil qilish orqali tuzatish va yakuniy mahsulotning ko‘rinishini hali ish boshlanmasidanoq intellektual tarzda oldindan tasavvur qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi; bu esa shaxsda ijodiy muammolarni nostandart usullar bilan hal qilish salohiyatini yuksaltiradi. Ayniqsa,

o‘zbek xalq amaliy san’atining durdonalari bo‘lgan naqshinkorlik, ganchkorlik yoki kulolchilikda shogird har bir chiziq va shaklning o‘lchamlarini matematik aniqlikda hisoblab, simmetriya, proporsiya va kompozitsion muvozanatni qat’iy saqlashi shart, natijada unda matematik tafakkur, geometrik tushunchalar va fazoviy tasavvur qilish qobiliyati tabiiy ravishda o‘sib boradi. Ushbu an’ana shogird qalbida cheksiz sabr-toqatni, diqqatni bir nuqtaga jamlashni va o‘z mahoratini doimiy ravishda takomillashtirib borish ehtiyojini singdiradi, chunki usta tomonidan ko‘rsatilgan kamchiliklarni qayta-qayta tuzatish va mukammallikka intilish orqali yosh hunarmandda yuksak aqliy chidamlilik hamda intellektual iroda egallanadi. Mazkur ta’limiy zanjir shunchaki hunar o‘rgatish emas, balki shogirdning tahliliy fikrlashini charxlab, uni hayotda ham har bir ishni reja asosida, uzoqni ko‘zlab va aql bilan bajaradigan yetuk mutaxassis hamda tadbirkor inson sifatida voyaga yetkazadi. Shu tariqa, usta-shogird maktabi nazariy bilimlarni amaliyotning "tirik" jarayonlari bilan uyg‘unlashtirib, milliy intellektual merosni avloddan-avlodga eng ishonchli usulda uzatishga xizmat qiladi.

Tabiatni bevosita kuzatish xalq pedagogikasining eng tabiiy, sodda va shu bilan birga o‘ta samarali o‘qitish usuli bo‘lib, yosh avlodda atrof-muhitni tahlil qilish, voqea-hodisalar o‘rtasidagi nozik sabab-oqibat bog‘liqliklarini anglash va mantiqiy xulosalar chiqarish ko‘nikmasini fundamental darajada shakllantiradi. Keksalar va tajribali murabbiylar bolalarni quyoshning chiqishi va botishi, bulutlarning shakli, shamolning yo‘nalishi hamda yomg‘ir oldi belgilarini sinchkovlik bilan kuzatishga undab, "agar quyosh botayotganda shamol yo‘nalishi o‘zgarsa, demak, ertaga ertalab yog‘ingarchilik bo‘ladi" kabi ko‘p asrlik hayotiy tajribalarni o‘rgatadilar; bu esa yoshlarda ilmiy-empirik fikrlash tarzi va tabiat hodisalarini o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rish qobiliyatini yuksak darajada rivojlantiradi. O‘simliklarning rivojlanish bosqichlari, hayvonlar va qushlarning xatti-harakatidagi o‘zgarishlar orqali yoshlar tabiatning

yozilmagan qonuniyatlarini o‘rganib, kelajakdagi ob-havo yoki hosildorlikni oldindan bashorat qilish mahoratini egallaydilar, natijada ular zamonaviy ilmiy metodologiyaning asoslari hisoblangan kuzatish, gipoteza tuzish va tahlil qilish tamoyillarini intuitiv darajada tushunib yetadilar. Xalq pedagogikasi tomonidan ishlab chiqilgan ushbu barcha aqliy tarbiya dasturlarining umumiy va oliy maqsadi yoshlarda donishmandlik, zukkolik, o‘tkir zehn hamda to‘plangan aqliy tajribani kundalik hayotning har bir jabhasida oqilona qo‘llash qobiliyatini tarbiyalashdan iboratdir. Xalq pedagogikasi nazariy bilimlarni quruq holda bermasdan, ularni amaliy donolik va hayotiy falsafa bilan mukammal darajada birlashtirib, yoshlarni hayotning kutilmagan sinovlariga, murakkab ijtimoiy munosabatlarga hamda kasbiy faoliyatga har tomonlama tayyorlaydi. Bunday tizimli yondashuv zamonaviy ta’lim jarayonida nafaqat intellektual salohiyatni oshirish, balki ta’limning ma’naviy-axloqiy va qadriyatli poydevorini mustahkamlashda, yoshlarni o‘zligini anglagan va mantiqiy fikrlaydigan barkamol shaxs sifatida voyaga yetkazishda bebaho manba bo‘lib xizmat qiladi. Oxir-oqibat, tabiat bilan uyg‘unlikda olib borilgan aqliy tarbiya insonning ichki intuitsiyasini charxlab, uni nafaqat bilimli, balki hayotning mohiyatini chuqur anglaydigan haqiqiy donishmand darajasiga ko‘taradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mutolipova M. A. Xalq pedagogikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018. – 296 bet.
2. Qodirov A. M. O‘zbek xalq pedagogikasi: tarixiy-nazariy asoslari. – Namangan: Namangan davlat universiteti, 2020. – 245 bet.
3. Usmonov H. B. Milliy ta’lim va tarbiya an’analari. – Toshkent: Fan, 2019. – 320 bet.
4. Abdullaeva Z. A. Xalq pedagogikasida aqliy tarbiya metodologiyasi. – Andijon: Andijon davlat universiteti, 2022. – 189 bet.

5. Xo‘jayev B. R. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi tarbiya manbai sifatida. – Toshkent: Akademnashr, 2021. – 267 bet

6. Howard G. S. Culture Tales: A Narrative Approach to Thinking, Cross-Cultural Psychology, and Psychotherapy. – New York: Wiley, 1991. – 298 p. (Folktales as Tools for Cognitive Development – ertaklar va dostonlarning kognitiv rivojlanishdagi ahamiyati).

7. Lancy D. F. Playing on the Periphery: The Everyday Lives of Children in the Village. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 336 p.

8. Rogoff B. Apprenticeship in Thinking: Cognitive Development in Social Context. – Oxford: Oxford University Press, 1990. – 352 p.